

چارچوب معیشت پایدار: راهبردی برای بقا و ارتقای خانوار در سکونتگاه‌های غیررسمی

مورد پژوهی: محله اسلام‌آباد در شهر تهران^۱

مصطفی صرافی^۲

استادیار، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی

مصطفی شمسایی^۳

کلید واژگان: اسکان غیررسمی، توانمندسازی، چارچوب معیشت پایدار، محله اسلام‌آباد.

معیشت پایدار، با نگاه همه‌جانبه به چگونگی بقا و معیشت ساکنان سکونتگاه‌های فقیرانه، رویکردی مناسب برای کاستی‌ها، به منظور توانمندسازی و ارتقای اجتماعی و اقتصادی خانوارها، است. روش این تحقیق توصیفی-تحلیلی و برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز از روش کتابخانه‌ای و میدانی بهره گرفته شده است. در روش میدانی علاوه بر تکمیل پرسش‌نامه (با استفاده از نمونه‌گیری سیستماتیک یا منظم)، به منظور عمق‌بخشی به اطلاعات به‌دست‌آمده با ۲۰ نفر از سرپرست خانوارها برای ترسیم حقیقی از داستان‌های زندگی آن‌ها مصاحبه عمیق صورت گرفته است.

در مقاله حاضر، بر اساس چارچوب معیشت پایدار، دارایی‌های ساکنان محله اسلام‌آباد (نمونه مورد بررسی) سنجش شد که نتایج حاصله بیانگر آن بود که میزان دارایی و سرمایه ساکنان این محله در زمینه‌های مختلف انسانی، مالی، فیزیکی، طبیعی، اجتماعی، و سیاسی برابر نیست و به دلیل آسیب‌پذیری در زمینه‌های مختلف (قانونی، فرایندی، ضعف مدیریت شهری، آگاهی و اطلاع کم ساکنین) از میزان این دارایی‌ها نیز کاسته شده است. نگارندگان در این نوشتار با نگاه چندجانبه به زندگی ساکنین این محله به این نتیجه رسیدند که برای خروج ساکنین از چرخه فقر و توانمندسازی آن‌ها، تنها نمی‌توان با توجه به یک بعد از زندگی موفق بود و باید به دارایی و آسیب‌پذیری آن‌ها از رویای مختلف انسانی، مالی، فیزیکی، و...

چکیده
اسکان غیررسمی از جمله چالش‌های اساسی مدیریت شهری در سطح جهان، به‌ویژه در جوامع در حال توسعه است. خصوصیات و علل تکوین و گسترش این پدیده از یک کشور به کشور دیگر و حتی در درون یک کشور از یک مکان جغرافیایی به مکان دیگر متفاوت است. رویکردهای مواجهه با این پدیده از نادیده گرفتن تا ریشه‌کن کردن و نهایتاً ارتقا و توانمندسازی متفاوت است. تقریباً از دهه ۱۳۳۰ش کشور و مدیریت شهری در ایران، با این پدیده به شکل جدید مواجه بوده و به فراخور درک مسئولین شهری از آن، نوع برخورد از تخریب تا بهسازی و توانمندسازی ساکنان متفاوت بوده است. تصویب سند ملی توانمندسازی و سامان‌دهی اسکان غیررسمی در اوایل دهه ۱۳۸۰ نقطه عطفی در رویکرد سازنده نسبت به این مسئله بوده و پس از آن اقدامات بهسازی، سامان‌دهی کالبدی به روند رو به رشدی رسیده و دستاوردهای مثبتی داشته است؛ لیکن رویکردهای حاضر در برخورد با اسکان غیررسمی در زمینه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی کاستی‌هایی دارد. چارچوب

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه نویسنده دوم است که در مقطع کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری با عنوان عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی شهری و راهبردهای تقای خانوار صورت پژوهی: محله اسلام‌آباد (منطقه ۲ شهرداری تهران) به راهنمایی دکتر مظفر صرافی و مشاوره سید محمدتقی رضویان در گروه آموزشی جغرافیای انسانی دانشکده علوم زمین دانشگاه شهید بهشتی، دی‌ماه ۱۳۹۱ دفاع شده است.

۲. نویسنده مسئول؛

sarrafi53@yahoo.ca

۳. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری از دانشگاه شهید بهشتی؛

Hsh_1362@yahoo.com

پرسش تحقیق

۱. شیوه‌های معیشت و نحوه گذران زندگی ساکنان محله اسلام‌آباد چگونه می‌باشد؟
۲. برای توانمندسازی اجتماعی-اقتصادی خانوارهای ساکن در محله اسلام‌آباد چه راهبردی می‌توان اتخاذ کرد؟

توجه شود و در پایان برای کاهش زمینه‌های آسیب‌پذیری و افزایش سرمایه‌ها و دارایی‌های ساکنان این محله، به منظور توانمندسازی ایشان، پیشنهاداتی در ابعاد مختلف بیان شده است.

طرح مسئله

شهرنشینی فرایند مسلط در جهان امروز است که با شدت بیشتری در کشورهای در حال توسعه در جریان است. به دنبال رشد سریع جمعیت شهری و هماهنگ نبودن توسعه زیرساخت‌های شهری با این میزان رشد در غالب کشورهای در حال توسعه، ناپایداری شهری در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، و زیست‌محیطی نمایان گردیده و فقر شهری افزایش یافته است، به طوری که براساس اطلاعات موجود یک‌سوم جمعیت شهری جهان در سکونتگاه‌های فقیرنشین و غیراستاندارد (در اشکال مختلف آونک، حلبی‌آباد، و مانند آن‌ها) زندگی می‌کنند و انتظار می‌رود که تعداد ساکنان این سکونتگاه‌ها تا سال ۲۰۵۰ به حدود ۲ میلیارد نفر برسد.^۴

فقدان مالکیت بر زمین، قرارگیری در اراضی نامناسب (حریم خطوط راه‌آهن و بزرگراه‌ها و...)، در دسترس نبودن امکانات پایه زندگی، بی‌نظمی و نابسامانی کالبدی، اقتصادی و اجتماعی، وجود فضاهای بدون دفاع، گم و بدون نظارت، از ویژگی‌های این سکونتگاه‌ها است. واکنش سیاست‌گذاران و مدیران شهری در کشورهای مختلف به این پدیده از نادیده گرفتن تا ریشه‌کن کردن و نهایتاً ارتقا و توانمندسازی متفاوت است.

ایران نیز در این بین مستثنی نیست و تقریباً از دهه ۱۳۳۰ش با این پدیده روبرو است. بنا بر برآوردها، در حال حاضر یک‌پنجم جمعیت شهری ایران (حدود ۱۰ میلیون نفر) در سکونتگاه‌های غیررسمی زندگی می‌کنند که قریب یک‌چهارم این جمعیت در ده شهر بزرگ کشور ساکن هستند. همچنین حدود ۲۵٪/۴۴۰,۰۰۰ نفر) از جمعیت شهرهای مطالعه‌شده (۳۸ شهر کشور) در سکونتگاه‌های غیررسمی زندگی می‌کنند. لیکن این تعداد تنها در ۱۵٪/ مساحت کل شهرها ساکن هستند و این بیانگر تراکم بالا، ازدحام و نامناسب بودن خدمات اساسی در این سکونتگاه‌ها و از نشانه‌های ناپایداری شهری است.

از این رو با توجه به اینکه، اسکان غیررسمی از جمله نمودهای ناپایداری شهری است و بر اساس تعالیم اسلام برقراری عدالت اجتماعی از جمله وظایف

۴. کیوسرت ایراندوست، سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی، ص ۴.

نادیده گرفته شدن از سوی مسئولین و مدیران شهری، در نواحی غیررسمی و فاقد مجوز سکونت و با توجه به درآمد ناکافی، بعضاً همه اعضای خانوار به کارهای مختلف در بخش رسمی و غیررسمی اقتصاد، از جمله خدمات ساده اداری، خانگی، و دست‌فروشی، روی می‌آورد تا با تشریح منابع درآمدی امکان بقای خانوار فراهم شود. بر این اساس هدف اصلی تحقیق، شناخت چگونگی بقای خانوارها در این سکونتگاه و چگونگی گذران معیشت در محله مورد مطالعه، با توجه به دارایی‌ها اعم از انسانی، مالی، فیزیکی، طبیعی، اجتماعی، و سیاسی است و این پرسش مطرح می‌شود که برای توانمندسازی اجتماعی-اقتصادی خانوارهای ساکن در این سکونتگاه چه راهبردی می‌توان اتخاذ کرد؟

۱. روش تحقیق

در مطالعه حاضر از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی استفاده گردیده و برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز از روش کتابخانه‌ای و میدانی بهره گرفته شده است. در روش میدانی علاوه بر پرسش‌نامه، به منظور عمق‌بخشی به اطلاعات، با بیست سرپرست خانوار برای ترسیم حقایق از داستان‌های زندگی آن‌ها مصاحبه عمیق صورت گرفته است.

روش نمونه‌گیری برای پرسش‌نامه‌های مورد استفاده در این تحقیق، روش سیستماتیک یا منظم است، که ابتدا تعداد جمعیت سکونتگاه مورد مطالعه بر حجم نمونه تقسیم شد و فاصله نمونه‌گیری به دست آمد. سپس عددی اتفاقی مبنای شروع نمونه‌گیری قرار گرفت و به اندازه فاصله نمونه‌گیری، فرد بعدی در نمونه انتخاب شد. با تکرار آن تا برآورده شدن حجم نمونه، از افراد بعدی پرسش شد.

همچنین بر اساس فرمول کوکران، حجم نمونه برای انجام تحقیق میدانی به شرح زیر است^۶:

$$n = \frac{NZ^2pq}{Nd^2 + Z^2pq} = 200$$

5. Story Telling
 ۶. N: حجم جامعه (تعداد خانوار) = ۸۰۰
 Z: مقدار متغیر نرمال واحد استاندارد
 (که در سطح اطمینان ۹۵ درصد برابر ۱/۹۶ است).
 p: مقدار نسبت صفت موجود در جامعه است. اگر در اختیار نباشد می‌توان آن را ۰/۵ در نظر گرفت.
 q: درصد افرادی که فاقد آن صفت در جامعه هستند (q = 1-p) از این رو با توجه به اینکه P=0.5 در نتیجه q=1-(0.5)=0.5
 d: مقدار خطا= ۰/۰۶

حکومت است و همچنین طبق قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (به‌ویژه اصل سوم مبنی بر ایجاد محیط مساعد رشد فضایل اخلاقی و رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه و اصل سی و یکم مبنی بر داشتن مسکن متناسب با نیاز هر فرد و خانوار با اولویت نیازمندی‌ترین‌ها) ضرورت دارد به حل این مشکل پرداخته شود.

در ایران، نوع نگاه و برخورد به این مسئله به فراخور درک مسئولین شهری و کشور از این پدیده، در زمان‌های گوناگون از تخریب تا بهسازی و توانمندسازی ساکنان متفاوت است. به دلیل فقدان برنامه و سیاست‌گذاری مشخص برای اسکان غیررسمی، همچنین ضعف هماهنگی بخش‌ها و اقدامات میان‌بخشی، مدیریت کشور تدوین برنامه‌ای مشخص برای برخورد صحیح با این مسئله را در دستور کار خود قرار داد که به موجب آن، سند ملی توانمندسازی و سامان‌دهی اسکان غیررسمی در سال ۱۳۸۱ تهیه و تصویب گردید که این امر نقطه عطفی در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در این زمینه بوده و نتایج مثبت و قابل توجهی داشته است. در حالی که اقدامات بهسازی و سامان‌دهی کالبدی بعد از تصویب سند مذکور روندی رو به رشد داشته، لیکن در زمینه توانمندسازی خانوارها، عقب‌ماندگی و کاستی‌هایی دیده می‌شود. به‌رغم مطالعات خوبی که در این زمینه در دهه اخیر صورت گرفته، همچنان در بعد توانمندسازی اجتماعی-اقتصادی راهکارهای عملی عرضه نشده است.

در تحقیق پیش رو، تلاش این است که از دریچه‌ای نو، رمز بقای ساکنان این سکونتگاه شناخته شود و راهکاری عملی برای ارتقا و بهبود زندگی آن‌ها بیان گردد.

هدف و پرسش اصلی تحقیق

بر اساس تحقیقاتی که تاکنون در زمینه اسکان غیررسمی در ایران صورت گرفته، ساکنان این سکونتگاه‌ها اغلب به دلیل فقدان مهارت کافی، درآمد پایین، فرصت‌های نابرابر، و همچنین

۲. مبانی نظری تحقیق

چارچوب معیشت پایدار^{۱۲}، با در نظر گرفتن جنبه‌های گوناگون معیشت خانوارها، رویکردی نوین به منظور تضمین بقا و ارتقای اقتصادی - اجتماعی خانوارها و ابزاری برای افزایش درک معیشت فقرا است. چارچوب معیشت پایدار عوامل اصلی تأثیرگذار بر معیشت مردم، و روابط خاص بین این عوامل را نشان می‌دهد و در برنامه‌ریزی فعالیت‌های توسعه‌ای جدید و همچنین در ارزیابی میزان پایداری معیشت فعالیت‌های موجود کاربرد دارد. این چارچوب از سوی سازمان توسعه بین‌المللی انگلستان^{۱۳} برای کاهش فقر در کشورهای دریافت‌کننده کمک‌های بین‌المللی پیشنهاد شده است و در عین حال برخی از سازمان‌های بین‌المللی دیگر مانند صندوق بین‌المللی توسعه کشاورزی^{۱۴}، سازمان تعاونی برای کمک و امدادسانی در همه‌جا^{۱۵} و آکسفام^{۱۶} اصول و رویکرد آن را متناسب با نیازهای خود پذیرفته‌اند. رویکرد حاضر یک ابزار چندکاربردی و چندسویه برای استفاده در برنامه‌ریزی و مدیریت در نظر گرفته شده، لیکن فهرستی جامعی از مسائل مرتبط با معیشت را عرضه نمی‌کند، بلکه اجزای اصلی و تأثیرگذار بر معیشت را به صورت ساده مشخص می‌کند. نکته قابل توجه در بهره‌گیری از رویکرد مذکور این است که در طول فرایند اتخاذ آن نباید از ایده‌های اصلی و اساسی آن عدول کرد. برخی از اصول این رویکرد چنین هستند:

- تمرکز بر مردم: این رویکرد با تجزیه و تحلیل معیشت مردم و چگونگی تغییر آن‌ها در طول زمان شروع می‌شود.
- جامعیت: مردم راهبردهای (استراتژی‌های) گوناگونی را برای تأمین معیشت خود انتخاب می‌کنند و بازیگران بسیاری در این بین نقش دارند. به طور مثال بخش خصوصی، وزارتخانه‌ها، سازمان‌های مبتنی بر جامعه، و سازمان‌های بین‌المللی بر معیشت مردم تأثیرگذار هستند.
- پویایی: خواستار درک ماهیت پویای معیشت‌ها و موضوعاتی است که بر معیشت مردم تأثیرگذار هستند.

- تمرکز بر نقاط قوت: بیش از اینکه بر نقاط ضعف و نیازمندی‌ها تمرکز کند، بر روی فرصت‌ها و نقاط قوت در گذشته مردم ساخته می‌شود. این رویکرد از راهبردهای معیشتی موجود حمایت می‌کند.

- ارتقای ارتباطات کوچک و بزرگ: به بررسی اثرات سیاست‌ها و نهادها بر شیوه‌های معیشت می‌پردازد و موارد لازم برای سیاست‌هایی که باید شکل بگیرند را از طریق درک سطح محلی و اولویت‌های فقرا برجسته می‌کند.

- تشویق مشارکت وسیع: این رویکرد مشارکت گسترده‌ای را طراحی می‌کند که هم بر بخش دولتی و هم بر بخش خصوصی تأکید دارد.

- توسعه پایدار: هدف کلان این رویکرد، توسعه پایدار همه جانبه است.^{۱۷}

برای تشریح این چارچوب، ابتدا مقوله‌های «معیشت»، «زمینه آسیب‌پذیری»، «دارایی‌ها»، «سازمان‌ها و فرایندها» و «برآیند معیشت» توضیح داده می‌شود.

۱.۱. معیشت^{۱۸}

معیشت وسیله یا شیوه‌ای تعریف می‌شود که برای ساخت زندگی است و به بیان روشن شامل قابلیت‌ها، دارایی‌ها (پس اندازها، منابع، ادعاها، و حقوق دسترسی)، و فعالیت‌های مورد نیاز برای زندگی است.^{۱۹}

۲.۲. زمینه آسیب‌پذیری^{۲۰}

زمینه آسیب‌پذیری، در محیط خارجی است که مردم در آن حضور دارند. عواملی که این زمینه را فراهم می‌کنند، اهمیت زیادی دارند؛ زیرا آن‌ها تأثیرات مستقیمی بر وضعیت دارایی‌های مردم و شیوه‌های معیشتی دارند که مردم برای رسیدن به منفعت و زندگی انتخاب می‌کنند. معیشت مردم و دسترسی گسترده‌تر

7. SLF: Sustainable Livelihood Framework
8. DFID: The Department for International Development
9. IFAD: International Fund for Agricultural Development
10. CARE: Cooperative for Assistance and Relief Everywhere
11. Oxfam
12. <http://www.ifad.org/sla/index.htm>: Accessed at 2013/03/01
13. Livelihood
14. Jonathan Cloke Helen Jarvis & Paula Kantor, *Cities and Gender*, p. 57.
15. Vulnerability Context

درآمدشان به نسبت کسانی که بر جریان‌های مختلف به درآمدی اتکا دارند، بیشتر است. به طور مثال کسی که در سر چهارراه گل فروشی می‌کند آسیب‌پذیرتر از کسی است که علاوه بر گل فروشی، کارگر خدماتی ساختمانی هم هست.

- روندها حالتی دوسویه دارند و ممکن است در برخی مواقع سودمند و در برخی موارد بی‌بهره و مضر باشند. روندها به نسبت خطرات قابل‌پیش‌بینی‌تر هستند.

- تغییرات یا رویدادهای فصلی در قیمت‌ها، فرصت‌های شغلی، و دسترسی به مواد غذایی از جمله مشکلات عمده برای مردم فقیر، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، است.

همه روندهای ذکرشده در بالا منفی نیست و موجب آسیب‌پذیری نمی‌شوند. به طور مثال، شاخص‌های اقتصادی می‌توانند در جهت مطلوب حرکت کنند، بیماری‌ها را می‌توان ریشه‌کن کرد و فناوری‌های جدید ممکن است برای مردم فقیر بسیار باارزش باشند.

16. Trends
17. Shocks
18. Seasonality

واقعیت را نشان می‌دهد که این مجموعه به طور مستقیم یا غیرمستقیم موجب بسیاری از مشکلات و چالش‌هایی است که فقیرترین افراد جهان با آن مواجه هستند. در این صورت یک دور باطل در عمل هست. شکستگی ذاتی معیشت مردم فقیر آن‌ها را در مقابله با خطرات قابل‌پیش‌بینی و غیر آن ناتوان می‌کند. همچنین موجب می‌گردد که آن‌ها توانایی تأثیر بر محیط زندگی

رویدادهای فصلی	شوگ‌ها	روندها
<ul style="list-style-type: none"> • قیمت • میزان تولید • سلامت • فرصت‌های شغلی 	<ul style="list-style-type: none"> • خطرات تهدید کننده سلامت انسان • خطرات طبیعی • خطرات اقتصادی • مناقشات • خطرات غذایی 	<ul style="list-style-type: none"> • روند جمعیت • روند منابع (از جمله جنگ) • روند اقتصادی (ملی/بین‌المللی) • روندها در حکومت (از جمله سیاست) • روندهای فنی

آن‌ها به دارایی‌ها اساساً از روندهای^{۱۶} بحرانی و همچنین شوک‌ها^{۱۷} و رویدادهای فصلی^{۱۸} متأثر است که یا تحت اختیار آن‌ها و یا خارج از کنترل آن‌ها است. در جدول «ت ۱» به برخی این موارد اشاره شده است.

غالباً تجزیه‌وتحلیل‌های معیشت جامع و موثر نیستند. از این رو باید درست و کاملی همه ابعاد زمینه آسیب‌پذیری را درک کرد و نسبت به شناسایی روندها، خطرات و رویدادهای فصلی که اهمیت ویژه‌ای در معیشت دارند، اقدام کرد. سپس تأثیر این عوامل را بر معیشت روشن کرد و جنبه‌های منفی آن را به حداقل رساند. این امر مستلزم درک ماهیت معیشت مردم است. نمی‌توان بدون تجزیه‌وتحلیل مسائل اجتماعی به چنین درک و بینشی دست یافت و لازم است گروه‌های اجتماعی درون زمینه آسیب‌پذیری آن‌ها مطالعه شود.

اگرچه باید برای تجزیه‌وتحلیل صحیح و عمیق‌گستره موضوع مورد مطالعه خود را (از نظر مکانی و زمانی) محدود کنیم، لیکن نباید از عواملی گسترده درون زمینه آسیب‌پذیری که بر معیشت و مردم تأثیرگذار هستند، غفلت کنیم. به طور مثال، هنگام تفکر در خصوص رخدادها و رویدادهای فصلی، ضروری است اثرات دور یا نزدیک آن را نیز در نظر بگیریم. در ادامه به شرح نکات مهم در زمینه آسیب‌پذیری می‌پردازیم.

- خطرات می‌توانند به طور مستقیم موجب از بین رفتن

دارایی‌ها شوند (به طور مثال سیل، طوفان، جنگ داخلی، و...)، آن‌ها همچنین می‌توانند مردم را مجبور کنند که از مناطق زندگی و یا دارایی‌های اختیاریشان (مثل زمین) دوری کنند، خطرات ناشی از اقتصاد بین‌المللی، از جمله تغییرات سریع در نرخ ارز و تجارت، می‌تواند بر خانوارهای بسیار فقیر تأثیرگذار باشند.

- خانوارهایی که به یک فعالیت معیشتی وابسته‌اند (حتی اگر یک منبع درآمدی ایمن و منظم داشته باشند)، بیشتر در معرض خطر هستند؛ زیرا اقبال آن‌ها از دست رفتن

خود، به منظور کاهش این خطرات و تنش‌ها، را نداشته باشند. در نتیجه آن‌ها به شدت آسیب‌پذیر می‌شوند. همچنین حتی زمانی که روندها در مسیر درست در حرکت باشند، فقرا اغلب به دلیل دسترسی نداشتن به دارایی و نهادهای سازمان‌های حمایت‌کننده منفعتی از آن نمی‌برند.^{۱۹}

۲.۳. دارایی‌های معیشت

دارایی وسیله‌ای است که هر خانوار می‌تواند از طریق آن، بر بحران‌ها چیره گردد و یا خود را با آن سازگار کند. بنا بر این میزان، سطح، و تنوع دارایی یک خانواده، می‌تواند معیشت خانوار را از خطرات خارجی محافظت کند و آنها را قادر کند که خود را با خطرات اجتناب‌ناپذیر انطباق دهند.^{۲۰}

چارچوب معیشت پایدار بر این فرض بنا شده که مردم برای رسیدن به اهداف معیشتی خود نیازمند استفاده و بهره‌گیری از گروه وسیعی از دارایی‌ها هستند، و هیچ نوع از دارایی‌ها به تنهایی برای رسیدن به همه‌خواست‌های مردم کفایت نمی‌کند. اگرچه مردم فقیر دسترسی محدودی به دارایی‌ها دارند، لیکن آنها به دنبال راه و روش‌هایی هستند که بتوانند این دارایی‌های محدود را با هم ترکیب کنند و به صورت مینکرانه‌ای زندگی خود را ادامه دهند.

دارایی‌ها به روش‌های گوناگون از سوی نویسندگان مختلف طبقه‌بندی شده است، اما دسته‌بندی اصلی آن‌ها شامل سرمایه‌های انسانی، اجتماعی، طبیعی، فیزیکی، مالی، و سیاسی بوده که در «ت ۲» به آن اشاره شده است.^{۲۱}

۲.۳.۱. سرمایه انسانی^{۲۲}

سرمایه انسانی شامل کار و ویژگی‌های نیروی کار (دانش، توانایی کار، آموزش و پرورش، جنسیت، نظام، و طبقات اجتماعی) است. همچنین سرمایه انسانی نشان‌دهنده مهارت، دانش، و توانایی در کار و معاش است، و مردم را قادر می‌کند

که به دنبال راهبردهای مختلف گذران معیشت باشند. سرمایه انسانی، علاوه بر ارزش ذاتی، به منظور استفاده از سایر دارایی‌ها لازم است.^{۲۳}

۲.۳.۲. سرمایه اجتماعی^{۲۴}

در چارچوب معیشت پایدار، سرمایه اجتماعی از منابع اجتماعی است که مردم با تکیه بر آن، پی‌گیر اهداف معیشت خود می‌شوند. عضویت در گروه‌ها و تشکل‌ها می‌تواند، دسترسی مردم و نفوذ بیشتر سایر مؤسسات را گسترش دهد. به همین ترتیب روابط قابل‌اعتماد، به احتمال زیاد روابط خویشاوندی و سایر روابط درون‌گروهی را گسترش می‌دهد.

از بین دارایی‌ها، سرمایه اجتماعی بیشترین ارتباط را با دگرگونی سازمان‌ها و فرایندهای لازمه حمایت از معیشت دارد. درحقیقت، درک سرمایه اجتماعی هنگام بررسی این سازمان‌ها و فرایندها، مفید است و متقابلاً سازمان‌ها و فرایندها ممکن است خود برآمده از سرمایه اجتماعی باشند؛ این سرمایه می‌تواند از دو طریق و شیوه تقویت شود:

- زمانی که افراد از طریق هنجارها و حمایت‌های مشترک

با یکدیگر در ارتباط هستند، به احتمال زیاد ممکن است

که تشکل‌های جدیدی را برای دستیابی به منافع و

علاقه‌مندی‌های خویش تشکیل دهند.

- هنگامی که گروه‌های قوی جامعه مدنی به اجتماع محلی

برای شکل دادن به سیاست‌ها و تضمین‌هایی کمک

می‌کنند که منافع آن‌ها را بتوانند در قوانین منعکس

کنند.^{۲۵}

۲.۳.۳. سرمایه طبیعی^{۲۶}

سرمایه طبیعی به آن دسته از منابع طبیعی و خدمات پشتیبان اکولوژیک (به طور مثال چرخه آب و مواد غذایی، حفاظت از فرسایش) که برای معیشت مفید هستند، اطلاق می‌شود.

19. DFID: Sustainable Livelihoods Guidance Sheet, p. 3.

20. Jonathan Cloke Helen Jarvis & Paula Kantor, ibid, p. 60.

21. Carole Rakodi and Tony Lloyd-Jones, Urban Livelihood, p. 65.

22. Human Capital

23. DFID: ibid, p. 7

24. Social Capital

25. Ibid, p. 9.

26. Natruual Capital

شامل زیرساخت‌ها و کالاهای مولد به شرح زیر برای حمایت و پشتیبانی از معیشت است:

- زیرساخت‌ها که با تغییر محیط فیزیکی برای کمک به

مردم هستند تا نیازهای اساسی خود را اغلب به صورت

جمعی تأمین و کالاهایی را تولید کنند.

- کالاهای مولد که ابزار و تجهیزاتی هستند که مردم برای

تولید از آن‌ها استفاده می‌کنند.

معمولاً اجزای زیر از زیرساخت‌های اساسی برای معیشت

پایدار هستند:

- حمل‌ونقل مقرون به صرفه؛

- سرپناه و ساختمان امن؛

- تأمین آب کافی و تأسیسات بهداشتی؛

- انرژی پاک و ارزان قیمت؛

- تجهیزات ارتباطی.

زیرساخت‌ها اغلب کالاهای عمومی هستند و معمولاً اجتماع

بدون پرداخت مستقیم از آن استفاده می‌کنند (به‌جز سرپناه، که

اغلب متعلق به بخش خصوصی است و یا برخی از زیرساخت‌های

دیگر، از جمله هزینه‌راه و منابع انرژی که با پرداخت هزینه‌هایی

در دسترس هستند و استفاده می‌شوند).

تجهیزات و کالاهای مولد ناکافی یا نامناسب نیز ظرفیت

تولیدی و در نتیجه سرمایه‌های انسانی در اختیار را محدود

می‌کنند و منجر به صرف زمان و تلاش بیشتری برای تأمین

نیازهای اساسی، تولید، و به دست آوردن دسترسی به بازار

می‌شوند.^{۲۸}

۵.۳.۲. سرمایه مالی^{۲۹}

سرمایه مالی، اشاره به منابع مالی‌ای دارد که مردم برای رسیدن

به اهداف معیشت خود از آن‌ها استفاده می‌کنند و شامل جریان

پول و همچنین سهام و منقعات‌هایی می‌شود که در تولید و

صرف دخیل هستند. در هر حال، سرمایه مالی به معنی در

سرمایه طبیعی شامل تنوع گسترده‌ای از منابع غیر ملموس (مانند جو و تنوع زیستی) تا ملموس (دارایی‌هایی از قبیل درختان، زمین، و دام که به طور مستقیم برای تولید استفاده می‌شوند) را شامل می‌گردد.

در چارچوب معیشت پایدار، رابطه بین سرمایه‌های طبیعی و زمینه آسیب‌پذیری خیلی نزدیک است. بسیاری از خطرات که معیشت فقرا را تهدید می‌کنند، خود فرایندهای طبیعی هستند که سرمایه‌های طبیعی را از بین می‌برند (به طور مثال آتشی که جنگل‌ها را از بین می‌برد و سیل و زلزله‌هایی که موجب کشاورزی را از بین می‌برند) و رویدادهای فصلی که موجب تغییرات در مقدار و یا بهره‌وری از سرمایه طبیعی در طول سال می‌شوند.

به طور روشن، سرمایه طبیعی برای کسانی که همه یا بخشی از معیشت خود را از فعالیت‌های مبتنی بر منابع طبیعی (کشاورزی، ماهی‌گیری، جمع‌آوری در جنگل‌ها، استخراج مواد معدنی، و غیره) به دست می‌آورند اهمیت بیشتری دارد. با این حال، اهمیت این سرمایه فراتر از این موضوعات است. سلامتی و بهداشت (جزئی از سرمایه انسانی) در مناطقی که کیفیت هوا به دلیل فعالیت‌های صنعتی و یا بلایای طبیعی (به طور مثال آتش‌سوزی جنگل‌ها) نامناسب شده، ضعیف است. اگرچه درک ما از ارتباط بین منابع محدود است، لیکن سلامتی و رفاه انسان از طریق عملکرد اکوسیستم‌های پیچیده تداوم می‌یابد و اغلب مواقع، تا هنگامی که اثرات نامطلوب آن‌ها ظاهر نشوند، به ارزش آن‌ها پی برده نمی‌شود.

۴.۳.۲. سرمایه فیزیکی^{۲۷}

بسیاری از ارزیابی مشارکتی در خصوص فقر، به این نتیجه رسیده‌اند که نبود برخی از زیرساخت‌ها، یکی از ابعاد فقر است. دسترسی نامتناسب و ناکافی به خدماتی از قبیل آب و انرژی، سلامتی انسان را کاهش می‌دهد. سرمایه فیزیکی

27. Physical Capital

28. Ibid, p. 11.

29. Financial Capital

تبدیل شود و مردم را برای مشارکت فعال تر در سازمان‌هایی آزاد سازد که در تدوین سیاست‌ها، قوانین، و اداره امور هستند.

- با این حال، این داری معمولاً به صورت حداقلی، در دسترس فقراست. در واقع، از آنجا که سرمایه مالی فقرا اندک است، انواع دیگر سرمایه برای آن‌ها بسیار مهم است.

- باید توجه داشت که برخی داری‌ها یا اهداف مورد نظر معیشت، ممکن است از طریق پول دست‌یافتنی نباشد (از جمله موارد مختلفی از امنیت، رفاه و آگاهی از حقوق بشر).^{۳۰}

دسترس بودن پول نقد یا معادل آن است که افراد را به انتخاب راهبردهای مختلف معیشت قادر کند.

سرمایه مالی به دلایل ذیل بیشترین کاربرد را در بین داری‌ها دارد:

- به راحتی می‌توان آن را به انواع دیگر داری‌ها تبدیل کرد که البته بسته به نوع فرایند و سازمان‌ها سهولت این تبدیل می‌تواند متفاوت باشد.

- می‌توان برای دستیابی مستقیم به نتایج معیشت از آن استفاده کرد؛ به طور مثال در هنگام نامتی غذایی یا بیماری می‌توان با پول غذا و خدمات لازم را خرید.

- درست یا غلط، سرمایه مالی می‌تواند به نفوذ سیاسی

ردیف	عنوان داری	مؤلفه‌ها
۱	انسانی	<ul style="list-style-type: none"> • دانش و مهارت • ظرفیت به کار • ظرفیت سازگاری • مهارت‌ها، دانش و اطلاعات • روابط اعتماد و حمایت متقابل • گروه‌های رسمی و غیررسمی • قوانین و تحریم‌های متداول • نمایندگی جمعی • مکانیزم برای مشارکت در تصمیم‌گیری
۲	اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> • شبکه‌ها و ارتباطات • حمایت • محله‌ها • خوشخواندی • رهبری
۳	طبیعی	<ul style="list-style-type: none"> • زمین و تولید • منابع آب و آبزیان • درختان و محصولات جنگلی
۴	فیزیکی/ کالبدی	<p>زیرساخت‌ها:</p> <ul style="list-style-type: none"> • وسایل حمل‌ونقل و جاده‌ها • پناهگاه‌های امن و ساختمان • عرضه آب و فاضلاب • انرژی <p>ابزار و تکنولوژی:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ابزار و تجهیزات برای تولید • بذر، کود، سموم و آفت‌کش‌ها • تکنولوژی‌های سنتی • ارتباطات
۵	مالی	<ul style="list-style-type: none"> • پس انداز در اشکال مختلف • اعتباری (رسمی و غیررسمی)
۶	سیاسی	<ul style="list-style-type: none"> • ارتباط با نهادهای افراد فعال در فرایند تصمیم‌گیری؛ رسانه‌ها، سیاستمداران، گروه‌های بین‌المللی.

30. Ibidp. 15.

ت ۲. نمونه‌هایی از انواع مختلف داری، مأخذ: DFID: Sustainable Livelihoods Guidance Sheets. p. 27

که نقطه مرکز شش ضلعی (محل تقاطع خطوط) نشان دهنده دسترسی صفر به دارایی و متقابلاً محیط خارجی آن نشان دهنده حداکثر دسترسی به دارایی است. بر این اساس شش ضلعی به اشکال مختلف برای اجتماعات یا گروه‌های اجتماعی گوناگون می‌تواند ترسیم شود. با این حال، این شش ضلعی در صورت زیاد شدن دست‌بندی دارایی‌ها می‌تواند به اشکال چندوجهی دیگری تبدیل شود.

بهره‌مندی و استفاده از دارایی‌ها دائماً در حال تغییر است، بنا بر این شکل شش ضلعی دائماً در حال تغییر است. چارچوب سه‌بعدی آن با استفاده از تغییرات طی زمان دارایی‌ها، این تغییرات را مجسم می‌کند. اطلاعات باید تحلیل روند کلی دسترسی به دارایی‌ها را ممکن کند (به طور مثال اگر جوامع پاره‌پاره شوند، سهم کلی سرمایه اجتماعی ممکن است کاهش یابد)، و نیز باید همه دارایی‌های در حال اضافه شدن و یا کم شدن را نشان دهد. این شیوه ترسیم به درک نقاط قوت و ضعف دارایی اجتماعات فقیرزده و تجمیع آن‌ها یاری می‌رساند.

۴.۲. سازمان‌ها و فرایندها

سازمان‌ها و فرایندها در راهبرد «چارچوب معیشت پایدار»، نهادها، سیاست‌ها، و قوانینی هستند که معیشت را شکل می‌دهند. آن‌ها در همه سطوح، از خانوار گرفته تا عرصه‌های بین‌المللی و در همه زمینه‌ها، از خصوصی‌ترین تا عمومی‌ترین سطوح عمل می‌کنند.

۴.۲.۱. سازمان‌ها

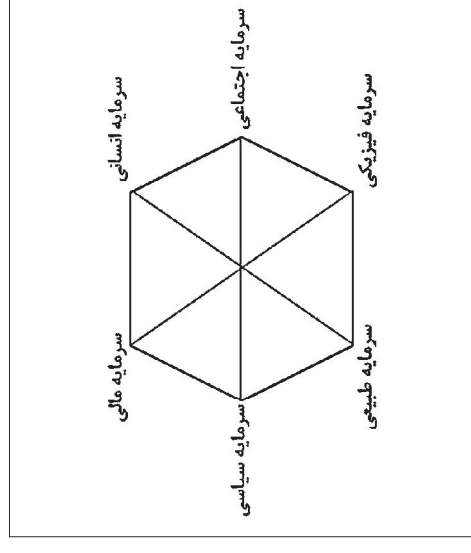
سازمان‌ها (اعم از سازمان‌های خصوصی و عمومی) در چارچوب معیشت پایدار، در عمل همچون ساخت‌افزارهایی هستند که سیاست‌ها و قوانین را تصویب و اجرا می‌کنند. این سازمان‌ها بر عرضه خدمات، خرید، تجارت، و انجام همه شیوه‌های مؤثر بر معیشت، اثرگذار هستند. سازمان‌ها، مشروعیت خود را از قانون اساسی می‌گیرند.

۴.۳.۶. سرمایه سیاسی^{۳۱}

سرمایه سیاسی که اخیراً به تحلیل‌های چارچوب معیشت اضافه شده، بیانگر این است که دارایی‌های خانوار یا افراد باید در تصمیم‌گیری نظام‌های سیاسی و حکومتی اثرگذار باشند. شبکه‌هایی که از طریق آن مردم به شغل و اعتبار دسترسی می‌یابند و در زمان نیاز به آن‌ها کمک می‌کنند و همچنین نهادهایی که مردم با آن‌ها برای رسیدن به خواسته‌هایشان از حکومت در تعامل هستند، بخشی از سرمایه سیاسی آن‌ها است. این رابطه و تعامل می‌تواند مثبت و یا استثمارگری باشد. میزان سرمایه سیاسی را قدرت و اثربخشی گروه‌های مختلف اجتماعی منعکس می‌کند.^{۳۲}

۴.۳.۷. تجمیع دارایی‌ها

ضرورت تجمیع دارایی خانوارها در کانون «چارچوب معیشت پایدار» است و در درون زمینه آسیب‌پذیری باید بدان توجه شود. مجموع دارایی خانوارها در قالب یک شکل شش ضلعی (برای نشان دادن تنوع دارایی‌های در دسترس مردم و میزان هر یک) نشان داده می‌شود (ت ۳). این شکل بر این فرض استوار است

31. Political Capital

32. Jonathan Cloke Helen Jarvis, & Paula Kantor, ibid.

ت ۳. شش ضلعی دارایی‌ها معیشت، مأخذ:

DFID: Sustainable Livelihoods Guidance Sheet.p.13

سازمان‌ها در سطوح مختلف پایه‌گذاری می‌شوند که سازمان‌های دولتی ندارند، اغلب اطلاعات و دانش اندکی از حقوق شهودترین آن‌ها سازمان‌های دولتی است. این سازمان‌ها به صورت سلسله‌مراتبی (با درجات مختلف از استقلال و دامنه قدرت)، بسته به میزان و ماهیت تمرکززدایی، عمل می‌کنند. سازمان‌های تجاری خصوصی نیز در سطوح مختلف از چندملیتی تا محلی عمل می‌کنند. بنا بر این برای تجزیه و تحلیل معیشت تنها نباید بر سازمان‌های محلی مرتبط با معیشت تمرکز کرد؛ بلکه باید نسبت به نقش‌ها و مسئولیت‌های سازمان‌ها در سطوح مختلف حساس بود و به دنبال شناسایی سازمان‌هایی تأثیرگذار بر معیشت مردم بود.^{۳۳}

سازمان‌ها اهمیت دارند، زیرا فرایندها را می‌سازند. بدون نهادهای قانون‌گذاری، قانونی نیست. بدون دادگاه برای اجرای قانون، قانون بی‌معنی است. بدون کارگران بورس، بازار به معاملات مستقیم بین خریداران و فروشندگان محدود خواهد بود. فقدان سازمان مناسب می‌تواند یک محدودیت عمده برای توسعه باشد. این یک مشکل خاص در مناطق توسعه‌نیافته است. ساکنان آن‌ها به بسیاری از سازمان‌های مهم در بخش دولتی و خصوصی دسترسی ندارند. در این صورت آسیب‌پذیری کلی و فقر مردم افزایش می‌یابد. علاوه بر این، هنگامی که مردم دسترسی به

سازمان‌های دولتی ندارند، اغلب اطلاعات و دانش اندکی از حقوق خود و درکی بسیار محدودی از نقش‌ها و وظایف حکومت دارند. این موضوع آن‌ها را از حقوق شهر وندی خود محروم می‌کند و اعمال فشار برای تغییر فرایندهای تأثیرگذار (سیاست‌ها، قوانین، و غیره) بر معیشت خانوار اجتماع را با مشکل روبه‌رو می‌کند.

۲.۴.۲. فرایندها

اگر سازمان‌ها سخت‌افزار قلمداد شوند، فرایندها را می‌توان نرم‌افزار در نظر گرفت. آن‌ها شیوه عمل سازمان‌ها و چگونگی تعامل بین آن‌ها را تعیین می‌کنند. فرایندها اهمیت بسیار زیادی دارند و تنوع آن‌ها در سطوح مختلف و تعامل و هم‌پوشانی (در برخی زمینه‌ها) بین آن‌ها بر پیچیدگی آن‌ها می‌افزاید.

در مجموع فرایندها در جنبه‌های مختلف معیشت اهمیت داشته که برخی از آن‌ها شرح داده می‌شود:

- آن‌ها با اعطای مشوق‌های مختلف در زمینه‌های گوناگون به شیوه و راهبرد معیشتی مردم جهت می‌دهند و موجب می‌گردند مردم تصمیم بگیرند که به چه میزان از انواع مختلف دارایی‌های خود سرمایه‌گذاری و آن را مدیریت کنند. - فرایندها موجب دسترسی به دارایی‌ها و یا مانع از

عنوان	بخش‌ها	مؤلفه‌ها
سازمان‌ها	بخش عمومی	<ul style="list-style-type: none"> ■ نهادهای سیاسی (قوة مقننه) در سطوح مختلف محلی و ملی ■ سازمان‌های اجرایی (وزارتخانه‌ها و ادارات) ■ نهادهای قضایی (دادگاه) ■ سازمان‌های شبه‌دولتی
	بخش خصوصی	<ul style="list-style-type: none"> ■ شرکت‌ها و بنگاه‌های تجاری ■ جامعه مدنی / عضویت در سازمان (با درجات مختلف تشریفات) ■ سازمان‌های غیردولتی (بین‌المللی، ملی، محلی)
فرایندها	سیاست	<ul style="list-style-type: none"> ■ بلندمدت ■ بخشی ■ توزیع مجدد ثروت ■ تنظیم مقررات
	قانون	<ul style="list-style-type: none"> ■ موافقت‌نامه‌های بین‌المللی ■ قوانین داخلی
	موسسات	<ul style="list-style-type: none"> ■ بازار ■ نهادهایی که دسترسی به دارایی‌ها را تنظیم می‌کنند. ■ قواعد بازی در درون سازمان‌ها
	فرهنگی	<ul style="list-style-type: none"> ■ هنجارها و اعتقادات اجتماعی
	روابط قدرت	<ul style="list-style-type: none"> ■ سن ■ جنسیت ■ طبقه ■ کلاس

33. Ibid.p. 17.

ت ۴. سازمان‌ها و فرایندهای موجود در جوامع، مأخذ:

DFID: Sustainable Livelihoods Guidance Sheet. p. 18

بسیار محدود کردن دسترسی‌ها (دسترسی به سرمایه‌های متنوع، راهبردهای معیشت، و نهادهای تصمیم‌گیری و منابع تأثیرگذار)؛
 برقراری شرایط تبادل میان انواع مختلف سرمایه؛
 بازده (اقتصادی و دیگر زمینه‌ها) که هر راهبرد معیشت دارد.
 «در ۴ به بخشی از این سازمان‌ها و فرآیندها اشاره شده است».

۵.۲. ماحصل (برآیند) معیشت

ماحصل معیشت، دستاوردها یا خروجی راهبردهای معیشت هستند. نباید فرض کرد که مردم به‌طور کامل به دنبال کسب درآمد حداکثری هستند. در عوض، باید اهداف معیشتی که مردم آن را دنبال می‌کنند، به‌طور کامل (از جمله در امنیت درآمد)، تشخیص داده شود. ماحصل معیشت و اهدافی که مردم به دنبال آن هستند، گروه وسیعی را تشکیل می‌دهند، فهرست برخی از آن‌ها چنین هستند:

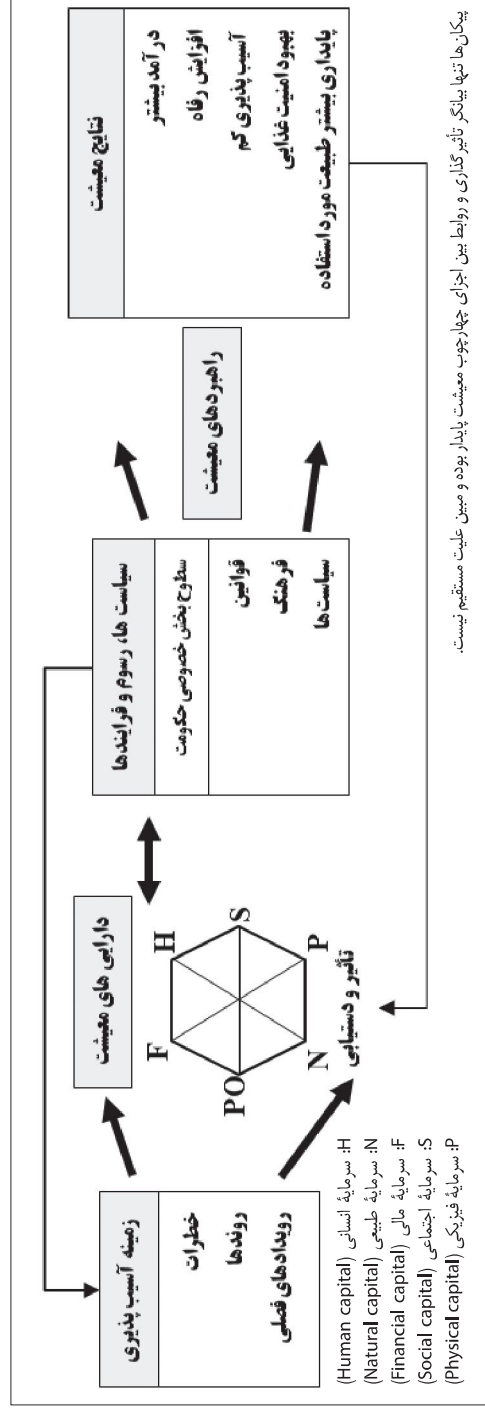
- کسب درآمد بیشتر؛
- افزایش رفاه؛
- کاهش آسیب‌پذیری؛
- بهبود امنیت غذایی.

«در ۵ شمایی از این چارچوب آورده شده است».

دسترسی به آن‌ها می‌شوند.
 - فرایندها مردم را بر تبدیل یک نوع دارایی به نوعی دیگر، از طریق بازار، قادر می‌کنند.
 - آنها تأثیر قوی بر روی روابط بین اشخاص دارند و چگونگی تعامل گروه‌های مختلف با یکدیگر را مشخص می‌کنند.
 عموماً یکی از مشکلات عمده فقر فرایندهایی است که معیشت و فرصت‌های پیشرفت آن‌ها را به صورت نظام‌یافته محدود می‌کنند. این یکی از ویژگی‌های محرومیت اجتماعی است و از دلایل حکومت‌ها برای اتخاذ سیاست‌های حامی فقر است. اگر سیاست‌های سطوح بالاتر واقعاً طرفداری از فقرا و محافظت از حقوق اقلیت‌ها در دستور کار مجریان باشد، ممکن است نه تنها قوانین، بلکه فرایندهای غیررسمی را نیز تحت تأثیر قرار دهند. لازم به ذکر است که برخی از سیاست‌ها و قوانین - از جمله برخی از اعلامیه‌های تأثیرگذار دولت - ممکن است هرگز اجرا نشود و در برخی موارد ممکن است قوانین و سیاست‌ها نتایج متفاوت و گمراه‌کننده‌ای داشته باشند.
 در مجموع سازمان‌ها و فرایندها اهمیت زیادی دارند و به‌طور عمده بر معیشت مردم تأثیرگذار هستند، برخی از تأثیرات آنها چنین است:

ت ۵. چارچوب معیشت پایدار در یک نگاه؛ مأخذ:

DFID: Sustainable Livelihoods Guidance Sheet, p. 14

پیکان‌ها تنها بیانگر تأثیرگذاری و روابط بین چهارچوب معیشت پایدار بوده و مبین علیت مستقیم نیست.

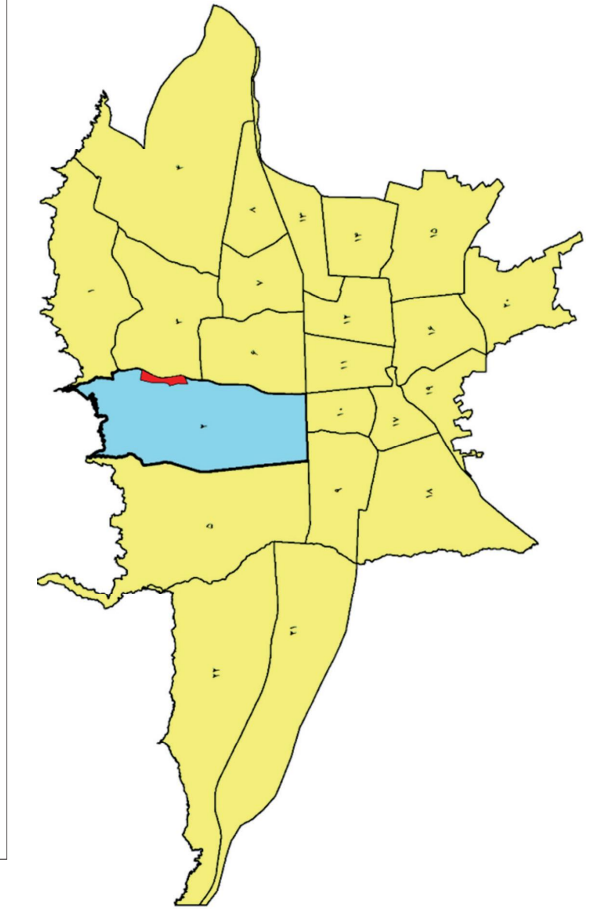
۳. محدوده و قلمرو پژوهش

در تهران سابقهٔ اسکان غیررسمی به شکل اجتماعات زائنه‌نشین و آلونکی به گودی‌های جنوب تهران در اواخر قاجاریه مربوط می‌شود. اسکان غیررسمی به‌تدریج ایجاد وسیع‌تری یافت، به گونه‌ای که در نواحی فقیرنشین در سراسر شهر نیز مشاهده می‌شود.

محلّه اسلام‌آباد از جمله سکونتگاه‌های غیررسمی درون‌شهری است که در منطقهٔ ۲ شهرداری تهران واقع شده است. اسلام‌آباد قبل از احداث بزرگراه شهید چمران در دههٔ ۱۳۴۰، بخشی از ده ونک بوده است و در حال حاضر با وسعت ۱۰۵ هکتار و جمعیت ۳۷۹۸ نفر از شمال به شهرک مسکونی آتی‌ساز، از شرق به بزرگراه چمران، از جنوب به زمین‌های بایر و پل ملامصدرا، و از غرب به دانشگاه امام صادق^(ع) و سعادت‌آباد محدوده می‌شود و با پل مدیریت به دو بخش شمالی و جنوبی تقسیم شده است. این محلّه از مشکلات مسکن استانداردندیده

ت ۶ موقعیت جغرافیایی محلّه اسلام‌آباد در منطقه‌بندی شهرداری تهران، تنظیم: نگارندگان؛ مأخذ: مصطفی شمسایی، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی شهری و راهبردهای بقای خانوار؛ مورد پژوهی: محلّه اسلام‌آباد (منطقه ۲ شهرداری تهران) ص ۱۵۷

(با استفاده از مصالح و شیوه ساخت نامناسب)، فقر و بیکاری، و مشکلات زیست‌محیطی رنج می‌برد. این مشکلات از یک سو، به مسائل درون این ناحیه (خدمات‌رسانی اندک، نامقاوم بودن بناها، و آلودگی زیست‌محیطی) و از سوی دیگر، به کمبودهایش نسبت به خارج از ناحیه (دوگانگی با نواحی مرفه‌نشین اطراف، بروز آسیب‌ها، و احساس بی‌عدالتی) بازمی‌گردد.

۴. یافته‌ها و پاسخ به پرسش تحقیق

- بر اساس پژوهش میدانی صورت‌گرفته، ۸۲/۷٪ ساکنان تنها از اشتغال سرپرست خانوار درآمد دارند که در این بین ۵۱/۲ درصد سرپرست خانوارها در بخش رسمی و ۴۸/۹٪ نیز در بخش غیررسمی اقتصاد فعالیت دارند. از بین افراد شاغل در بخش غیررسمی ۹۶/۵٪ سرپرست خانوارها در مشاغل قانونی، از جمله کارگری روزمزد ساختمان، کار در رستوران و آرایشگاه، خیاطی در منزل، و... و تنها ۳/۵۴٪ افراد در بخش غیرقانونی فعالیت دارند. البته بخش غیرقانونی در واقع غیررسمی است و شامل دست‌فروشی در خیابان و سر چهارراه‌ها است که در برخی مواقع از سوی پلیس یا شهرداری با آن‌ها برخورد می‌شود.

- در ۱۷/۳٪ خانوارها علاوه بر سرپرست از یک تا ۳ نفر برای تأمین هزینه‌های زندگی فعالیت دارند که از بین آن‌ها ۱۲/۵٪ از درآمد ۲ نفر به همراه سرپرست خانوار و ۱/۲۳ درصد نیز از درآمد ۳ نفر به همراه سرپرست خانوار برخوردار هستند. از بین افراد شاغل در خانوار (به‌جز سرپرست خانوار) ۴۵٪ در بخش رسمی و ۵۵٪ نیز در بخش غیررسمی اقتصاد فعالیت دارند. همچنین سهم درآمد اعضای خانوار (به‌جز سرپرست خانوار) در مجموع به طور ماهانه بین ۴ تا ۷۵٪ متغیر است و در این خانوارها ۳۷٪ از کل درآمد خانوار به دلیل فعالیت‌های اقتصادی اعضای خانوار (به‌جز سرپرست خانوار) است.

- از سوی دیگر، در حدود ۲۰٪ خانوارها با اجاره بخشی از ملک خود سعی می‌کنند که کمبود درآمد حاصله از شغل خود را جبران کنند و ۱۱٪ سرپرست خانوارها به کار دوم (در بخش غیررسمی، از جمله مسافرت‌کنشی، جوش کاری، و...) مشغول هستند و زندگی خود را می‌گذرانند.

- در بین شاغلین، ساعت فعالیت سرپرست خانوار در مشاغل مربوطه، به تناسب نوع و خصوصیات شغلی از ۵ تا ۱۷ ساعت متفاوت است. ۴۲/۸٪ کمتر از ۸ ساعت، ۴۴/۶٪ بین ۸ تا ۱۲ ساعت و در حدود ۱۲/۵٪ نیز بیش از ۱۲ ساعت در روز مشغول فعالیت اقتصادی هستند.

همچنین عوامل ایجاد زمینه آسیب‌پذیری در خانوارها، با توجه به تأییراتی که به طور مستقیم بر وضعیت دارایی‌های مردم و شیوه‌های معیشتی آن‌ها می‌گذارد، اهمیت زیادی دارند. زمینه آسیب‌پذیری در محله اسلام‌آباد را می‌توان در دو سطح کلان و خرد ذکر کرد.

۴.۱. سطح کلان

زمینه‌های آسیب‌پذیری در سطح کلان به شرح ذیل هستند:

- فقدان دیدگاه مشترک و همسویی در مسئولین شهری و کشوری در خصوص سکونتگاه‌های غیررسمی؛
- نبود ثبات اقتصادی و فرصت‌های برابر شغلی در کشور؛
- عملکرد ضعیف سازمان‌های مردم‌نهاد فعال در زمینه اسکان غیررسمی و فقدان پذیرش در ورود سازمان‌های بین‌المللی در این زمینه؛
- بازار مسکن غیرمتعادل و پاسخ‌گو نبودن به نیاز مسکن تهی‌دستان.

۴.۲. سطح خرد

زمینه‌های آسیب‌پذیری در سطح خرد به شرح ذیل هستند:

- بالاترکیف نگه‌داشتن وضعیت محله از سوی مدیریت شهری؛

- کمبود یا نبود خدمات اجتماعی و تسهیلات رفاهی در سطح محله؛
- وجود فضای دفاع‌ناشدنی و حضور معتادان پیرامون محله، به‌ویژه در باغ‌ها؛
- فضاهای باز متروکه و زمین‌های فاقد نظارت در محل؛
- فرسوده بودن و مقاومت نبودن واحدهای مسکونی
- آسیب‌پذیری و نوسان درآمدی به دلیل ویژگی‌های شغلی سرپرست خانوارها (اتکای ۸۲/۷٪ خانوارها به یک منبع درآمدی و اشتغال ۴۸/۸٪ در بخش غیررسمی)؛
- فقدان یا کم بودن میزان پس‌انداز خانوارها برای شرایط اضطرار؛
- خطرپذیری طبیعی و آلودگی‌های محیطی (صوتی، سیلاب، زلزله)؛

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با توجه به تعبیر شش‌ضلعی ترسیم‌شده از مطالعات میدانی، دارایی‌های شش‌گانه ساکنان محله اسلام‌آباد در یک سطح نیستند؛ دارایی طبیعی با توجه به موقعیت جغرافیایی و باغات و فضای سبز پیرامون، بالاترین میزان دارایی ساکنان این محله محسوب می‌شود. هرچند از میزان سرمایه طبیعی محله، به دلیل عوامل انسانی (ازجمله رها کردن فاضلاب مربوط به شهرک آتی‌ساز در رودخانه و متقاعد شدن بوی بد آن و نیز از بین رفتن برخی باغات و ساخت‌وساز در آن‌ها)، کاسته شده است. همچنین دارایی‌های فیزیکی، انسانی، و اجتماعی محله اسلام‌آباد در حد متوسط و دارایی سیاسی و مالی در آن پایین‌تر از حد متوسط است. سرمایه فیزیکی خانوارهای محله، عمدتاً به دلیل کمبود و یا نبود زیرساخت‌های لازم در سطح محله، نامناسب بودن وضعیت ایمنی واحدهای مسکونی، و همچنین دسترسی محدود

۵. تجمیع دارایی‌ها (ترسیم شش‌ضلعی معیشت)

همان‌گونه که شرح داده شد، شکل شش‌ضلعی برای نشان دادن تنوع دارایی‌های در دسترس مردم به صورت قرار دادی استفاده می‌شود. با توجه به اینکه در تحقیق میدانی حاضر ۶ نوع دارایی

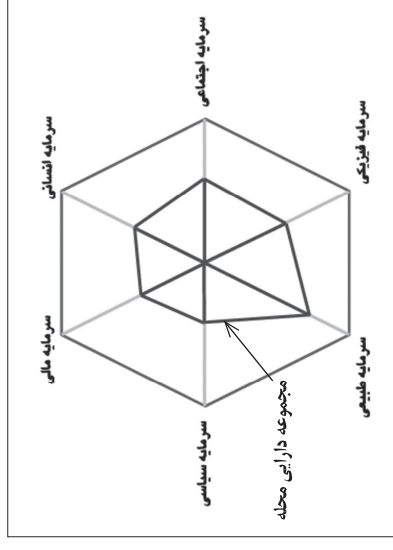
ت ۷. میزان دارایی‌های ساکنان محله اسلام‌آباد، مأخذ: نگارندگان.

امتیاز (از ۰ تا ۵)	شاخص های ارزیابی	نوع دارایی
۲/۵	میزان ریسک و خطرات شغلی، وجود سازمان حامی شغل، شامل تحصیلات، رضایت‌مندی شغلی، تناسب آموخته‌ها با مشاغل، دسترسی به اطلاعات شغلی، میزان رضایت از محل زندگی	انسانی
۲/۸	نیازمندی‌های اولیه زندگی شهری (آب لوله‌کشی، گاز، آب لوله‌کشی، برق مجاز، تلفن ثابت، سیستم فاضلاب)، ایمنی واحدهای مسکونی، وضعیت دسترسی (محل کار و مراکز خرید)، کیفیت فیزیکی محل زندگی و زیرساخت‌های موجود در محله	فیزیکی
۲/۲	تغییر نکردن درآمد در طول سال، کیفیت و کمیت عرضه خدمات مالی	مالی
۲/۹	میزان مشارکت در تصمیم‌گیری‌های سطح محله، میزان ارتباط با همسایگان، میزان کمک (مالی و روحی) همسایگان و تمایل برای ماندن در محل	اجتماعی
۳/۹	جغرافیای طبیعی محله (آب‌وهوا، فضای سبز)	طبیعی
۲/۱	میزان حمایت سازمان‌های شهری از ساکنان، میزان انتقال پیشنهادات ساکنان به مسئولین	سیاسی

اجتماع محلی، و در نهایت نبود حمایت مدیریت شهری، موجب کم شدن سرمایه سیاسی ساکنان محله گردیده است. برپایه «راهبرد چارچوب معیشت پایدار»، سیاست‌ها و اقداماتی که برای افزایش سرمایه‌های خانوارهای سکونتگاه‌های غیررسمی اولویت دارند، چنین هستند:

- برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای مدیران و کارشناسان شهری برای پذیرفتن واقعیت موجود و رسیدن به راهکارهای مشترک برای ارتقای وضعیت اسکان غیررسمی؛
- حمایت از تشکیل سازمان‌های مردم‌نهاد محلی و به رسمیت شناختن آن‌ها در تصمیم‌گیری‌های شهرداری و فرمانداری؛
- آموزش و تجهیز تشکل‌های محلی برای خدمات‌رسانی و آمادگی در برابر حوادث ناگوار طبیعی؛
- تأسیس صندوق تسهیلات اعتباری خرد محلی با حمایت نظام بانکی از وثیقه‌های اجتماعی؛
- برپایی دوره‌های مهارت‌آموزی و آشنایی با فرصت‌های اشتغال و بازاریابی مشاغل کوچک؛
- عرضه خدمات یارانه‌ای آموزشی، بهداشت محیط، و بیمه درمانی با شناسایی خانوارهای زیر خط فقر در این سکونتگاه‌ها؛
- و در نهایت، به کار بستن مجموعه راهکارهای سند ملی توانمندسازی سامان‌دهی سکونتگاه‌های غیررسمی در مدیریت شهری کشور.

ت ۸. تحلیل شش ضلعی دارایی‌های ساکنان محله اسلام‌آباد، تنظیم: نگارندگان؛ مأخذ: مصطفی شمسیایی، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی شهری و راهبردهای بقای خانوار؛ مورد پژوهی: محله اسلام‌آباد (منطقه ۲ شهرداری تهران) ص ۲۳۵

به امکانات و مراکز خدماتی، در حال کاهش است. سرمایه مالی به دلیل درآمد اندک اکثر خانوارهای ساکن در محله، ناچیز بودن میزان پس‌انداز، و چگونگی و شکل پس‌انداز، تقلیل یافته است که در این خصوص، ایجاد صندوق‌های خردوم و عرضه تسهیلات بانکی کارگشا خواهد بود.

از میزان سرمایه انسانی، به دلیل پایین بودن میانگین تحصیلات ساکنان، دسترسی محدود به فرصت‌های شغلی، خطرپذیری (ریسک) بالا در برخی از مشاغل، و بیمه نبودن سرپرست خانوار، کم شده است. وجود پاتوق متادین در باغات اطراف محله، ضعف احساس امنیت در سطح محله، شکل نگرفتن سازمان‌های مردم‌نهاد و مشارکت محدود ساکنان در تصمیم‌گیری‌های جمعی محله، موجب کم شدن سرمایه اجتماعی گردیده است. نبود اعتماد به شهرداری، ضعف شورایی محله، نبود نهادهای قوی محلی برای پی‌گیری خواست‌های

منابع و مآخذ

ایراندوست، کیومرث. سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینیه، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، ۱۳۸۸.

پیران، پرویز. «از اسکان غیررسمی تا اسکان ناپایی: در جستجوی راه‌حل»، در فصلنامه هفت شهر، ش ۲۳ و ۲۴ (بهار و تابستان ۱۳۸۷)، ص ۱۴-۲۹.

داداش‌پور، هاشم و بهرام علیزاده. اسکان غیررسمی و امنیت تصرف زمین، تهران: انتشارات آذرخش، ۱۳۹۰.

دبیرخانه ستاد ملی توانمندسازی و ساماندهی اسکان غیررسمی. «سند ملی توانمندسازی و سامان‌دهی اسکان غیررسمی»، مصوب ۱۳۸۱ هیئت وزیران، تهران: شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری، ۱۳۸۲.

شمسانی، مصطفی. عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی شهری و راهبردهای بقای خانوار، مورد پژوهی: محله اسلام‌آباد (منطقه ۲ شهرداری تهران)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۱.

صادقی، احمد و مجید روستا. «راهکارهای پیش‌گیری از گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران»، در همایش ملی سکونتگاه‌های غیررسمی (چالش‌ها، راهبردها- با محوریت منطقه کلان شهری تهران)، دانشگاه آزاد واحد شهرری، ۱۳۸۸.

صرافی، مظفر. «از حاشیه‌نشینی تا متن شهرنشینی- به سوی نظریه‌ای برای سامان‌دهی اسکان غیررسمی»، در فصلنامه هفت شهر، ش ۸ (تابستان ۱۳۸۱)، ص ۵-۱۱.

«سامان‌دهی سکونتگاه‌های غیررسمی کشور در پرتو حکمروایی خوب شهری» در فصلنامه هفت شهر، ش ۲۳ و ۲۴ (بهار و تابستان ۱۳۸۷)، ص ۴-۱۳.

DFID. *Sustainable Livelihoods Guidance Sheet*, London: Department for International Development, 1999.

Helen Jarvis, Jonathan Cloke & Paula Kantor. *Cities and Gender*, London: Taylor & Francis, 2009.

Kabeer, N. *Mainstreaming Gender in Social Protection for the Informal Economy*, London: Commonwealth Secretariat, 2008.

Majale, Mike. "Towards Pro-Poor Regulatory Guidelines for Urban Upgrading", 2002.

Perlman, Janice. *Favela*, Oxford: Oxford University Press, 2010.

Rakodi, C. and T.Loyd-Jones (eds). *Urban Livelihoods: A People-Centred Approach to Reducing Poverty*, London: Earthscan, 2002.

UN-HABITAT. *Slums of the World: The Face of Urban Poverty in the New Millennium*, Nairobi: Habitat, 2003.

_____. *State of the World's Cities 2010/2011*, Nairobi: Habitat, 2011.

_____. *The Challenge of Slums- Global Report on Human Settlements*, London: Earthscan, 2003.

<http://www.ifad.org/sla/index.htm>: Accessed at 2013/03/01